

Náčrt etnického vývoja horného Potisia v stredoveku

JÁN ADAM

1.0 Horné Potisie je prirodzený geografický región, národnostne značne heterogénny, ktorý pred r. 1918 zaberal severovýchodné stolice Uhorska. Dnes toto územie tvorí okrajové časti štyroch štátov: najvýchodnejšia časť Slovenska, severovýchodný cíp Maďarska, najzápadnejší výbežok Ukrajiny a priľahlá severozápadná časť Rumunska. Je len prirodzené, že zosúladiť výklad osídľovacieho procesu tohto regiónu medzi zástupcami jednotlivých národných historiografií nebude jednoduchou záležitosťou — mnohí bádatelia sú príliš determinovaní dnešným, niekoľko rokov trvajúcim, stavom hraníc a snažia sa touto optikou nazerať na celý, komplikovaný a niekoľko storočí trvajúci proces osídľovania a etnických zmien v hornom Potisí.

1.1 Stolice na hornej Tise tvoria akýsi medzipriestor medzi tzv. horným Uhorskom (v podstate dnešným Slovenskom) a Sedmohradskom. Severné hranice štyroch z nich sú zároveň hranicami s Poľskom, príp. s Haličou — Zemplínska, Užská, Berežská, Marmarošská. Ďalšie, k nim inklinujúce, sú „vnútrozemské“ — Sabolčská, Ugočská, Satmarská. Táto oblasť má oproti susedným (Spiš a Šariš na západe, ku ktorým možno prirátavať aj Košice, príp. stredoslovenské banské mestá a Sedmohradsko na juhovýchode), kde je pomerne veľká kumulácia významných slobodných kráľovských a banských miest takmer aurbánny charakter. A to aj napriek tomu, že sa tu stretávame s dvoma mestami, ktoré získali privilégia už pred tatárskym vpádom — Blatný Potok r. 1201 a Satumare r. 1230, neskôr k nim ešte pribudli Berehovo r. 1247, Nové Mesto pod Šiatrom r. 1261 a Sevljuš r. 1294 (Marsina 1983, s. 161).

Z hľadiska reliéfu ide o nížinnú oblasť otvorenú na juh, ktorá smerom k severným hraniciam Uhorska sa postupne mení na horskú. Pre takto vymedzenú oblasť, v ktorej sa okrem etnických prelínajú aj rôzne vplyvy kultúrne a náboženské, nachádzame oporu vo viacerých prácach, ktoré z takých či onakých príčin a metodologických aj ideových východísk pristúpili ku geograficko-kultúrnej typologizácii uhorského územia v stredoveku (napr. Chaloupecký 1923, Halaga 1947, Marsina 1983).

2.0 Nie sú veľmi dávne časy, keď sa táto oblasť pokladala vo včasnom a začiatkom vrcholného stredoveku za neobývaný (alebo len veľmi riedko v nížinnej časti) „hvozd“ — podobne ako severné Slovensko. Tento mylný názor, ktorý pozmenilo až archeologické bádanie v posledných desaťročiach a aj precíznejší, kritickejší prístup k prameňom, príp. aj ich lingvistická interpretácia, bol v poslednom období podrobený z viacerých strán pomerne ostrej kritike (za všetkých Varsik 1977, s. 461—520, Ratkoš 1984).

2.1 Po období sťahovania národov nadobudlo horné Potisie etnicky slovanský charakter (s prípadnými substrátovými rezíduami). V priebehu ďalšieho vývoja dochádza postupne k zahusťovaniu osídlenia a k zmenám v jeho etnickej štruktúre. Účasť jednotlivých etník na štruktúre stredovekého osídlenia horného Potisia je kvalitatívne i kvantitatívne rôzna. Niektoré zanechávajú iba príležitostnú stopu, bez ďalšieho vplyvu a spoluúčasti na nasledujúcom vývoji — Avari v 8. stor. Podobný osud majú aj veľmi sporadické enklávy české, chorvátske, ruské, poľské z 11.—15. stor. Ďalšie etniká sa stali stabilnou súčasťou tohto regiónu — Maďari, Rusíni, Rumuni. K nim môžeme prirátavať aj Nemcov, ktorí na rozdiel od predchádzajúcich neobývali kompaktné väčšie územné celky, ale žili diasporicky, predovšetkým v mestách.

2.2 Sporným problémom donedávna (miestami ešte zámerná a zbytočná problematizácia pokračuje), bola bližšia špecifikácia slovanského obyvateľstva, ktoré tu našli Maďari pri svojom príchode. Vzhľadom na istú exponovanosť polohy — je to svojím spôsobom periféria, ale zároveň aj miesto, kde sa k západoslovanskému etnickému priestoru približujú aj ostatné dva — východoslovanský a južnoslovanský — operovalo sa pri určení etnického charakteru horného (príp. aj stredného) Potisia všetkými tromi slovanskými skupinami. Prispeli k tomu iste aj niektoré údaje z naračných a iných písomných prameňov, ktoré pri nekritickom prebratí dávali možnosť uvažovať o tomto obyvateľstve ako o ruskom, resp. bulharskom.

Už lingvistické výskumy v medzivojnovom, resp. aj povojnovom období (maďarskí slavisti E. Moór, I. Kniezsa, rumunský P. Olteanu, zo slovenských predovšetkým J. Stanislav) dokázali jednoznačnú západoslovanskosť/slovenskosť obyvateľstva na hornej Tise, resp. aj na strednej a v Sedmohradsku (Stanislav 1967, s. 196—200, Varsik, 1977, s. 502—520, tam aj staršia literatúra).

3.0 Kvalitatívnu zmenu do etnického charakteru horného Potisia priniesli dve významne udalosti v dejinách stredovýchodnej Európy — príchod a usadenie sa starých Maďarov v Karpatskej kotline v 9.—10. stor. a kolonizácia na valašskom práve v 14.—16. stor. Z nich najmä prvá mala zásadný význam pre ďalší vývin nielen etnických, ale vôbec politicko-sociálnych procesov — vznik nového štátu, v ktorom maďarská vládnuca vrstva postupne prebrala úlohu hegemóna, čo podstatne zasiahlo aj do vývoja národnostných pomerov.

3.1 Slovanské/slovenské obyvateľstvo sa dostáva do priameho kontaktu so staromaďarskými kočovníkmi už v závere 9. stor. Práve horné Potisie bolo ich prvou zastávkou po prekročení Karpát. Na prelome 9.—10. stor. sa tu však trvalejšie neusídľujú. Kvôli koristi sa im javili zaujímavejšie oblasti ďalej na západ (Varsik 1965, s. 187, Budinský-Krička, 1966, s. 249, Čaplovič 1983, s. 130). K téze o usadení sa maďarských družín na hornej Tise na základe dohovoru s miestnym kniežaťom (Kučera 1977, s. 231) sa negatívne stavajú archeológovia, poukazujúc na výstavbu refugiálnych zariadení a vojenské strety ako ich dokladajú archeologické výskumy (Čaplovič 1983, s. 130, Slivka—Vallašek, 1983, s. 149). S trvalou a početnejšou prítomnosťou maďarského etnika, ktorá už znamená podstatný zásah do predtým kompaktného slovanského osídlenia, tu možno počítať od 11. stor., t. j. od etablovania sa uhorského štátu a tiež aj v súvislosti so začleňovaním predmetnej oblasti pod uhorskú štátnu správu. Dovtedy boli staromaďarské sídla severným smerom limitované riekou Latorica (Varsik 1977, s. 488—489). Expanzia maďarského obyvateľstva, ale aj následky ozbrojených konfliktov a nájazdov (potiské pohanské povstania v polovici 11. stor., tatársky vpád, haličské a poľské výpravy, bratrícke operácie) a nesmieme zabúdať ani na sprievodné znaky stredovekej demografie — epidémie, hladomory ap. vyústili do postupného etnického prevrstvovania. Písomné pramene dokumentujú podstatne odlišný stav v neskorom stredoveku od stavu, aký tu bol v stredoveku včasnom. Z faktu, že v Sabolčskej, Satmárskej, Berežskej, Ugočskej a i. stoliciach existujú osady alebo ich časti, v názve ktorých sa vyskytuje maďarské označenie pre Slováka — Tót (Tótfalu, Totutca ap.), príp. sa takto označujú aj jednotlivé osoby (Varsik 1977, s. 506—508, vyčerpávajúce odkazy na pramene aj literatúru), možno usudzovať, že Slováci tu už neboli dominantným prvkom, ale žili už v prevažne maďarskom prostredí, ktoré ich sídla práve takto dištinktívne označovalo. Kompaktné slovenské osídlenie sa zúžilo na Zemplínsku stolicu (okrem jej najjužnejšej časti) a západnú časť Užskej stolice.

3.2 Severný prihraničný pás, ktorý má horský charakter, sa začína hospodársky (predovšetkým chov oviec) a tým aj sídelne využívať intenzívnejšie až v súvislosti s tzv. valašskou kolonizáciou, ktorá znamenala ďalší podstatný zásah do spestrenia etnickej štruktúry horného Potisia.

3.2.1 V jej začiatkoch na prelome 13. a 14. stor. išlo o prenikanie Valachov

rumunskej národnosti cez Sedmohradsko, ale aj po východnej strane karpatského oblúka cez Moldavsko a Bukovinu do východnej časti horného Potisia (v dnešných reláciach Zakarpatská Ukrajina s príľahlou časťou severného Rumunska). Ojedinele je ich prítomnosť zaznamenaná aj na území dnešného Slovenska — Koromľa v Uzskej stolici (Nagy 1887, s. 344—345, Varsik 1977, s. 371—380). Od druhej polovice 14. stor. sa etnický charakter kolonizácie na valašskom práve rozširuje aj o Rusínov, ktorí sa v Berežskej a Ugočskej stolici pridávajú k tu už usadeným rumunským Valachom, nad ktorými postupným prílevom ďalších skupín rusínskych osadníkov z Haliče získavajú prevahu. Tá je umocnená aj spoločným pravoslavným náboženstvom a faktom, že Rusíni si spoza Karpát priniesli lepšiu náboženskú organizáciu aj s kňazmi. Takže ak sa v závere 14. stor. tieto dve etnické skupiny odlišovali, v priebehu nasledujúceho storočia sa rozdieli stierajú a pojmy Valachus a Ruthenus sa stávajú synonymami (Varsik 1977, s. 378).

3.2.2 Následkom toho kolonizácia na valašskom práve, ktorá sa šíri ďalej na západ — Zemplín, Šariš, Spiš, ale aj Orava a Gemer (Ratkoš 1984, Beňko 1985), má etnický charakter prevažne rusínsky. Rusínske osídlenie horného Potisia však nemožno spájať len s valašskou kolonizáciou. Sporadická infiltrácia je známa aj skôr, v tomto prípade nejde ani tak o zakladanie nových osád (vzhľadom na málopočetnosť), ale o usadzovanie sa v starých slovenských dedinách (Nagy 1878, s. 132, Halaga 1947, s. 99, Varsik 1977, s. 371). Aj v období doznievania kolonizácie na valašskom práve od konca 16. stor. je stále viac takých prisťahovalcov zo severnej strany stredných Karpát, ktorí sa nevenujú chovu oviec, ale roľníctvu, čo možno vysvetliť nedostatkom vhodných pastvísk a relatívnou preľudnenosťou už v 15.—16. stor. (Ratkoš 1980, s. 218).

4.0 V priebehu stredovekého osídľovacieho procesu sa pôvodne jednofarebné národnostné zloženie horného Potisia — (východo)Slováci — postupne zmenilo na pestrú mozaiku kvantitatívne rôzne zastúpených národností, medzi ktorými sa vykryštalizovali rôznorodé interakčné vzťahy.

4.1 Vyprofilovali sa štyri relatívne kompaktné etnické oblasti, z ktorých slovenská a maďarská boli prirodzenou súčasťou svojich širších „národných priestorov“ v rámci Uhorska, Rusíni mali svoje materské etnikum mimo hraníc Uhorska, podobne aj Rumuni, ktorí však v rámci Uhorska bezprostredne nadväzovali na Rumunov v Sedmohradsku.

V západnej časti horného Potisia, v Zemplínskej a Uzskej stolici, prebiehala približne v oblasti rieky Latorica etnická hranica maďarsko-slovenská, ktorej charakter bol skôr šachovnicovitý ako priamočarý. V Berežskej stolici to však, po vymiznutí slovenského osídlenia, bola koncom stredoveku už hranica maďarsko-rusínska. V najvýchodnejšej časti — Marmarošská a príľahlé časti Ugočskej a Satmárskej stolice — možno hovoriť o maďarsko-rumunskej hranici, kde bol ale prítomný aj element rusínsky, ktorý mal v severozápadnej oblasti Marmaroša prevahu, preto tam možno uvažovať aj o rumunsko-rusínskom pomedzí. Podobne aj v severných oblastiach Zemplína vznikla väčšia koncentrácia rusínskych sídlisk a slovensko-rusínske rozhranie prebiehalo približne nad čiarou Stropkov—Snina.

4.2 Okrem týchto základných skupín sa tu stretávame aj s príslušníkmi ďalších etník: Poliaci, Česi, Chorváti, Valóni at. (Varsik, 1977, s. 510—511, 1984, príspevok F. Uličného v tomto zborníku), ktorí vzhľadom na svoju málopočetnosť časom podľahnú prirodzenému asimilačnému tlaku okolia. Výraznejšia je prítomnosť Nemcov, predovšetkým v mestách.

4.2.1 Ešte jeden problém si zasluhuje aspoň jedno súvetie. Aj napriek jednoznačnej reči prameňov, z ktorej je jasná diskontinuita medzi ruskými strážnymi oddielmi z 11.—12. stor., ktorých do pohraničia usídľovali uhorskí králi a neskoršou kolonizáciou rusínskou, roľníckou i valašskou, je obľúbenou tézou ukrajinskej historiogra-

fiе prítomnosť Rusínov (výlučná) v hornom Potisí už v ranom stredoveku, príp. autochtónnosť Rusínov v Karpatoch (z posledných titulov napr. Ukrajinske 1989, Krasowski 1992). Takéto názory sa stretávajú s kritikou aj v Poľsku (napr. Parczewski 1992).

5.0 Tento schématický náčrt nemôže prirodzene postihnúť všetky peripetie a nuansy zložitého osídľovacieho procesu a vývoja etnickej štruktúry horného Potisia, čo by si vyžiadalo nepomerne viac priestoru i iný prístup. Nakoniec to nebolo ani cieľom. Snažili sme sa skôr spochybniť taký prístup, ktorý apriori vychádza zo súčasného stavu hraníc a snaží sa na ne napasovať stredoveké etnické pomery, ktoré pritom chápe dosť staticky alebo taký, ktorý je príliš zahľadený do seba a často aj skresľuje (vylepšuje) zástoj svojho národa na úkor ostatných. V čase vzletných rečí o spoločnom európskom dome by sa tieto tendencie mohli začať opúšťať. Aj keď to ľahké nebude, treba to skúšať.

Literatúra

- BEŇKO, J., 1985: Osídlenie severného Slovenska. Košice.
BUDINSKÝ-KRIČKA, V., 1966: Staroslovanské obdobie. In: Pravek východného Slovenska. Košice.
ČAPLOVIČ, D., 1983: Vývoj stredovekého osídlenia v 11.—12. storočí v južnej časti Zemplína (na základe výskumu pohrebísk). Nové obzory 25, s. 111—143.
GYÖRFFY, Gy., 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest.
HALAGA, O. R., 1947: Slovanské osídlenie Potisia a východoslovenskí gréckokatolíci. Košice.
CHALOUPECKÝ, V., 1923: Staré Slovensko. Bratislava.
KRASOWSKI, I., 1992: Problem autochtonizmu Rusinów w Beskidzie Niskim. In: Lemkowie w historii i kulturze Karpat I. Rzesów.
KUČERA, M., 1977: O historickom vedomí Slovákov v stredoveku. Historický časopis 25, s. 217—238.
MARSINA, R., 1983: Reforma stredovekých miest v Uhorsku. Historický časopis 31, s. 164 až 180.
NAGY, Gy., 1887: A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I. Budapest.
PARCZEWSKI, M., 1992: Geneza Lemkowszczyzny w świetle wyników badań archeologicznych. In: Lemkowie w historii i kulturze Karpat I. Rzesów.
RATKOŠ, P., 1980: Problematika kolonizácie na valašskom práve na Slovensku. Historické štúdie 23, s. 181—224.
— 1984a: Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14.—17. storočí. Nové obzory 26, s. 129—145.
— 1984b: Kontinuita slovenského osídlenia v 9.—11. storočí. Historické štúdie 27/2, s. 13—38.
SLIVKA, M.—VALLAŠEK, A., 1983: Stredoveké šľachtické sídla v južnej časti Zemplína. Nové obzory 25, s. 145—190.
STANISLAV, J., 1967: Dejiny slovenského jazyka I. 3. vyd. Bratislava.
UKRAJINSKÉ, 1989: Ukrajinske Karpaty. Istoria. Kijev.
VARSIK, B., 1965: K otázke staromaďarských zásahov na východnom Slovensku. In: O počiatkov slovenských dejín. Bratislava.
— 1977: Osídlenie košickej kotliny III. Bratislava.
— 1984: Stredoveké miestne názvy na Slovensku vzniknuté po príslušníkoch rôznych národností Uhorska. In: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava, s. 152—208.

Zusammenfassung

Abriß der ethnischen Entwicklung auf dem Gebiet Horné Potisia im Mittelalter

Der Artikel bietet eine kurze Skizze der Besiedlungsverhältnisse der Gegend am Oberlauf des Flusses Tisza. Dieses Gebiet bildet eine natürliche geographische Region, die sich seit dem Jahre 1918 im Nordosten Ungarns ausdehnt, und deren Ränder in vier Staaten — Slowakei, Ukraine, Ungarn und Rumänien — reichen.

Nach der Zeit der Völkerwanderung gewinnt dieses Gebiet den (west) slawischen ethnischen Charakter. Der Eingriff der Avarn (7.—8. Jh.) ist minimal. Seit dem Ende des 9. Jh. s muß man